

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 1 2013 | ÅRGÅNG 17

Bokförlaget THALES

Syfte och omfattning¹

DENNA ESSÄ ANSLUTER till en tidigare något liknande utläggning rörande »vanlig tillfällig dumhet».² Båda grundar sig på mer eller mindre systematiska iakttagelser av människors inte sällan anmärkningsvärda beteenden när de står inför viktiga avgöranden för dem själva eller deras omgivningar. Bland annat gäller detta bedömning och beslutsfattande vid riskhantering.

Syftet är i första hand att påvisa och om möjligt klargöra vanskligheter i tänkandet när man inte utan vidare kan begränsa sina ställningstaganden till att omfatta endast det rationellt objektiva och logiska i sammanhanget i fråga. Målet har emellertid inte satts så högt som att utveckla ett enkelt regelverk för beslutsfattande vid otillräckliga kunskaper om verkligheten i särskilda fall. Något som ändå har antagits vara uppnåeligt i den vägen är att försöka åstadkomma så lärorika beskrivningar som möjligt av de slags typer av beteenden som det hela avser.

Om innebörden av »förnuft»

UR FILOSOFISK SYNVINKEL skulle en fullständig och djupgående betraktelse över betydelsen av förnuft vid beslutsfattande med bäring på risk fordra en strikt begreppsmässig redogörelse för den historiska utvecklingen av olika uppfattningar av innebörden av termen »förnuft». I detta skulle då ingå hänvisningar till de olika innebörder som sett dagens ljus. Med tanke på det särskilda syftet med föreliggande betraktelser torde det dock vara tillräckligt att med förnuft mena en förmåga att dra slutsatser av tillgänglig kunskap.

Tankemässiga beteenden

UTÖVANDET AV FÖRNUFT innebär givetvis ett visst tänkande i någon form. Psykologer har sedan länge skilt mellan två olika sätt

att tänka i de slags sammanhang som det här är fråga om. Sålunda talar man om en skillnad i hastighet mellan vad man kallar system 1 för snabbt och system 2 för långsamt tänkande.³

System 1 kännetecknas av att tänkandet sker automatiskt med endast liten ansträngning eller ingen alls. Det saknas i detta system också sinne för behovet av kontroll av det hela. Uppenbarligen är systemet begränsat av tillgången till användbart underlag av sådant som modeller för kända situationer och minnen med bäring på ämnet för tänkandet.

System 2 å andra sidan bygger på en avsiktlig uppmärksamhet på den mentala ansträngning som fordras för ett tillfredsställande genomförande av tänkandet. Man utgår enligt detta system från liknande källor som i system 1 med dess idéer och uppslag. Detta blir sedan ordnat i ett mönster av regelmässiga överväganden. Till skillnad mot system 1 är man i system 2 inte främmande för logik och statistik liksom kontroll.

I ett tänkandes skeende är naturligen system 1 det man börjar med och inte sällan allt man ägnar sig åt. Ifall det ändå visar sig att man inte når så långt som man skulle önska är det vanliga att man fortsätter genom att gå över till system 2. Det kan då inte uteslutas att det uppstår konflikter mellan de båda systemen. Övergången från system 1 till system 2 kan också leda till att man upptäcker brister i det förra samt att det finns beroenden av sådana faktorer som illusioner och förutfattade meningar.

Till de betydelsefulla skillnaderna mellan de två systemen hör att det i system 2, men inte i system 1, finns ett inslag av kontroll. Liksom det mesta i det mentalt ansträngande system 2 kan för övrigt tänkandet enligt detta äventyras av en inte ovanlig lathet. Det finns alltså anledning att ha denna sida av saken i åtanke när man begrundar de felslagna riskbedömningar som hänvisas till i denna essä.

Typfall

DEN STÄNDIGT ÅTERKOMMANDE frågan i vad mån man kan ha tilltro till vetenskapen ställs inte bara av sanningssökande lekmän

utan även i kunskapsteoretiska kretsar.⁴ Den betraktelse i ämnet som följer har föranletts av den sedan flera år pågående diskussionen om möjligheten att på ett säkert sätt förvara använt kärnreaktorbränsle i inte mindre än 100 000 år. Närmare bestämt gäller det den ifrågasatta beständigheten mot korrosion av de kopparbehållare som skall användas enligt det system som har föreslagits i Sverige.

Ett sätt att belysa de risker som detta kan innebära är att betrakta erfarenheter från andra liknande områden. De gemensamma dragen i en sådan jämförelse är att sannolikheten för riskerna i fråga inte kan bestämmas med hjälp av enkla modeller, så som annars sker. Vidare kan systemen bli utsatta för inverkan utifrån som inte kunnat förutsättas i den tekniska utformningen. Dessutom måste man ta hänsyn till att det hela har att hanteras huvudsakligen av människor med vanliga svagheter.

Det finns sålunda en hel del erfarenheter beträffande risker vid tillkomsten och användningen av stora och invecklade tekniska system med bland annat låga sannolikheter och svåra följder som kan vara lärorika exempel. Där så är möjligt är deras beskrivning inriktad på att påvisa särskilt det som kan ha varit av betydelse för fatandet av beslut om det handlande det hela utmynnat i.

Till de avvikelser från det förutsebara och regelmässiga som innebär risker hör det som på fackspråket kallas »inconceivable events», alltså händelser som man inte kan föreställa sig innan de har inträffat. Termen lanserades en gång av chefen för dåvarande Flygtekniska försöksanstalten Bo Lundberg för att beteckna haverier som inte kunde tillskrivas det tekniska utan berodde på oförutsedda beteenden hos besättningen.

Ett välkänt fall är kollisionen mellan två stora passagerarplan på marken på Teneriffas flygplats med hundratals dödsoffer. Ett annat exempel är den sista starten med ett Concordeplan på Paris Charles-de-Gaulle. Orsaken var att det låg en plåtbit på startbanan som hade tappats av ett annat plan. Den flög sedan upp mot Concorde där den slog hål på bränsletanken med en explosiv brand som följde. Att plåtbiten tappats berodde för övrigt på att den inte hade

svetsats fast ordentligt vid en reparation av det föregående planet. Detta kan likaledes kallas en »inconceivable event».

Ändå kunde man kanske tro att händelser som inträffat som en följd av risk skulle ge upphov till lärdomar som kunde motverka upprepningar. Erfarenheter finns dock som tyder på att en sådan förändring till det bättre inte alltid kan tas för given. Exempelvis var det nära att en kollision liknande den på Teneriffas flygplats kunde ha hänt kort tid därefter på Arlanda.

Ett viktigt förhållande i sammanhanget är att det inte tycks höra till god ton att tala om eller ens tänka på något sådant i de kretsar där detta borde få vara föremål för allvarlig begrundan med tanke på följderna av de risker som skulle kunna komma i fråga. Detta beteende kan uppfattas som ett utslag av passivitet beroende på tankelettja. Det finns dock fall som inneburit ett aktivt skapande av farliga illusioner om säkerhet.

Titanics undergång är ett på senare tid uppmärksammat fall. Redan innan passagerarna stigit ombord fick de veta att fartyget inte kunde sjunka annat än genom en »act of God». Ändå var det utrustat med livbåtar. Inte desto mindre hände det att somliga som erbjöds plats där avböjde med hänvisning till att Titanic var osänkbar och därför mindre riskabel än livbåtarna.

Det kan tyckas att situationen vid Titanics undergång var sådan att dessa passagerare inte kunde väntas göra en väl genomtänkt riskbedömning. Illusioner angående säkerhet utan förankring i någon verklighet kan emellertid förekomma under lugnare förhållanden. Ett fall är risken för brott i reaktortankar. Om detta sade en gång en säkerhetsansvarig tekniker att man skulle kunna få en förvarning genom avlyssning av det ljud som utsänds av en växande spricka. Denna metod var emellertid då inte utprövad i praktiken.

Ett annat yttrande av illusoriskt slag fälldes av en person utan teknisk bakgrund som hävdade att tankarna inte skulle kunna bryta eftersom de var gjorda av vad han benämnde pansarplåt. Skillnaden i de mekaniska betingelserna i de båda fallen bekymrade honom inte.

Mindre oskyldigt är det när personer med teknisk utbildning

drivs att göra uttalanden om säkerhet som innebär illusioner. Ett fall gäller risken för korrosion av kopparkapslar för slutförvar av använt kärnbränsle under 100 000 år. Ett argument för att detta inte skulle vara någon risk utgår från iakttagelser av att ingen allvarlig korrosion ägt rum på kanoner i krigsfartyg som förlit i Östersjön för hundratal år sedan!

En beskrivning av sakernas tillstånd så som här har givits leder lätt in tankarna på föreställningar om irrationalitet. Somliga hävdar då att dilemmat i fråga överhuvudtaget inte låter sig behandlas tankemässigt på ett logiskt godtagbart sätt medan andra håller före att det hela ändå bör kunna redas ut i de fall det rör sig om teknik.

Som vanligt i sådana situationer kan man säga att den riktiga uppfattningen ligger någonstans mellan ytterligheterna. Det förefaller dock vara värt att uppmärksamma en anknuten företeelse av betydelse för förnuftiga bedömningar av risker, nämligen personlighetsdrag hos riskhanterande personer. Även om man inte ansluter sig till någon typologi kan det väl ändå vara tillåtet att här som exempel tala om sangviniskhet eller överdriven optimism när risker nedvärderas som tydligen inte varit ovanligt.

Omvänt finns det ett mindre vanligt personlighetsdrag som ger upphov till motsatt inställning till risker, nämligen oräddhet inför whistle-blowing. Ett välkänt exempel är Hannes Alfvéns uttalande att kärnkraft för fredligt bruk och atomvapen är siamesiska tvillingar. Som bekant fick han utstå mycken kritik för sitt ställningstagande från bland andra somliga kolleger. Den senaste tidens utveckling i Iran stöder dock i efterhand hans åsikt.

Whistle-blowing angående risker inom företag och organisationer kräver starka personligheter särskilt när maktförhållandena är till vederbörandes nackdel. Så var fallet när rymdfarkosten Challenger exploderade i och med att de närmast ansvariga för uppskjutningen inte hade fått gehör för sin varning hos sina överordnade.

Mer jordnära och blygsamma men många gånger avgörande insatser för befrämjande av säkerhet är den vaksamhet som utövas av arbetare som bokstavligen på verkstadsgolvet tillverkar riskabla produkter.

Det som ytterst gör personligheter till en betydande osäkerhetsfaktor är att de kan innebära värderingar om risktagande som inte kan godtas i samhället. Av samma anledning måste man vid en allsidig riskhantering också ta hänsyn till inverkan av ideologier. Ett slående exempel på detta gavs vid ett seminarium på den ryska ingenjörssakademien om betydelsen för riskhantering av skillnader i mentalitet mellan den västliga och den östliga världen. En av föreläsarna för det ryska kärnkraftsamhället utbrast då att Ryssland är det land i världen som under de senaste hundra åren haft störst antal offer för onaturlig död, nämligen 140 miljoner. Mot denna bakgrund ansåg han att Tjernobykatakastrofen var en obetydlighet för rysk del!

Under en diskussion som följde efter ett föredrag på en av det indiska försvarets anläggningar angående riskhantering enligt internationellt mönster påpekade en av deltagarna på platsen att man där inte hade några svårigheter att förstå resonemangen som förts om sannolikheter och följder. Det var emellertid så att indier i gemen är fatalister!

I de världar där riskhanterare rör sig på olika plan och i skilda roller är maktförhållandena dem emellan en viktig faktor som ofta kan avgöra utfallet av deras verksamheter beträffande riskerna i fråga. Av alla de aspekter på riskhantering som berörs i denna översikt av omständigheter utöver de rent vetenskapliga torde maktutövningar vara de svåraste att påtala och bemästra.

I den vanligaste typen av kärnkraftsreaktorer ingår en viss komponent som utsätts för en miljö som kan ge upphov till sprickbildning med läckage av radioaktivt vatten som följd. Tidigt valde man som material för de rör det gäller en nickelhaltig legering som av den amerikanska tillverkaren betecknades som okänslig för korrosion av detta slag. Emellertid hade forskare inom en fransk institution kunnat påvisa att så inte är fallet. Det utbröt då en tidvis otrevlig konflikt mellan antagonisterna, där den amerikanska parten tillgrep en argumentation som kanske inte var ovanlig i kommersiella sammanhang men knappast i vetenskapliga.

I Sverige har det sedan början av 1980-talet pågått en kontrovers av liknande slag beträffande korrosion av de ovan nämnda koppar-

kapslarna för långtids slutförvaring av använt kärnbränsle. Medan man från industrins sida har hävdat att koppar är säkert som material med avseende på korrosion har självständiga oberoende forskare på en högskola kunnat påvisa tecken på korrosion vilket småningom funnit stöd på annat håll i världen. Liksom i det föregående fallet kan maktförhållandet här benämnas som asymmetriskt med den kommersiella parten som överlägsen ur »politisk» synvinkel.

Omvänt kan det ibland inträffa att makthavare underlåter att spela den roll i sådana sammanhang som de är tilldelade med avseende på makt. I en statlig institution för säkerhet hände det sålunda en gång att ett förslag till undersökningar avslogs av dess chef med bedömningen att det var både viktigt och sakligt riktigt men att man som myndighet inte kunde befatta sig med problemet i fråga.

Att medvetet eller omedvetet åsidosätta svåra fall vid riskhantering är tyvärr inte något ovanligt beteende. Undersökningar har visat att man i stället inskränker sig till sådana risker som kan behandlas på invant sätt enligt gängse regelverk eller rutiner utan att man behöver inveckla sig i krävande bedömningar och beslut. Något tillspetsat kan det då sägas att man inte alltid tar saken på erforderligt allvar med tanke på betydelsen av riskerna i fråga. Det man ägnar sig åt är handläggning snarare än utredning av det hela.

En fråga som ofrånkomligen inställer sig efter en genomgång som denna av vanskligheter vid hantering av risker med låg sannolikhet och stora följder är givetvis vad man kan göra för att bemästra det hela. Helst vill nog de flesta få en rekommendation av något slags system för ett tillvägagångssätt. Dem kan man tyvärr bara hänvisa till Søren Kierkegaards visdomsord: »Et logisk system kan der gives, men det kan ikke gives noget Tilvaerelsens System».⁵

Som framhållits inledningsvis och därefter exemplifierats torde det sistnämnda vara tillämpligt på det slags riskfall dit 100 000 års slutförvar hör. För ett beslut i ärendet skulle det sålunda fordras djupa insikter i det mänskligas roll i sammanhanget. Förhoppningsvis kunde detta ge en begriplig och användbar uppfattning om den osäkerhet som mot denna bakgrund kan väntas råda.

Ifall den grad av osäkerhet som därmed fastställs inte vore godtagbar återstår det enligt ett visst synsätt att man lägger det före-

slagna systemet åt sidan ifall man inte kan välja att helt avskriva det enligt ett visst logiskt synsätt.⁶

Skiljaktigheter och motsättningar

I HANTERING AV risker av de slag det här är fråga om utgör bedömning och värdering av den bakomliggande kunskapen om verkligheten ett viktigt led. Det uppstår då lätt motsättningar i åsikter mellan olika medverkande parter och individer beroende på skiljaktigheter i deras kunskapsmässiga bakgrund. Som angivits i den föregående beskrivningen av kända fall kan detta besvärade tillstånd tillskrivas inverkan av bland annat sådana omständigheter som maktförhållanden, ideologier och personligheter.

Inte minst då riskbedömningar rör sig om vetenskapliga uppfattningar om den verklighet det gäller kan nog motsättningarna inte sällan med filosofiskt språk kallas dialektiska. Detta är inte så långsökt som det kanske kan förefalla med tanke på den vanligare användningen av begreppet dialektik inom statsvetenskapen och politiken. Det finns nämligen hos de kända företrädarna för dialektik på dessa områden även en väl utvecklad föreställning om den avgörande betydelsen av dialektik som medel för vetenskapers framsteg.

Motsättningar som sålunda kan sägas vara av dialektisk natur uppstår särskilt när parternas ställningstaganden har inslag av förutsättningar angående verkligheten som inte alltid är fullständigt belagda med erfarenheter. Det ligger då nära till hands att en av parterna försöker förstärka sin ställning genom att upprepa sina ursprungliga påståenden utan att ta hänsyn till den andra partens påpekanden genom att tillföra något ytterligare förnuftsmässigt stöd för sin ståndpunkt.

För beslutsfattande vid riskhantering är detta beteende svårartat i synnerhet när vederbörande på grund av sin maktställning eller sin ideologi tillåter sig att avvika från det annars givna antagna kravet på att det hela skall hanteras med förnuft. I ett trängt läge kan detta leda till att en sådan part äventyrar bedömningen av den risk det gäller genom att på så sätt missleda beslutsfattarna.

Det finns för övrigt ett särskilt slags motsatsförhållande i ställningstaganden med bäring på förnuft som här omnämns för full-

ständighets skull, nämligen så kallad kognitiv dissonans.⁷ Begreppet avser det som händer när det uppenbaras för en person att dess uppfattning om en viss företeelse är motsatt vad man förnuftsmässigt erfarit. Vad det då rör sig om är ett trosmässigt beteende vilket särskilt ofta är understött av att delas av andra personer i omgivningen.

Det som här närmast är av intresse är beteendet hos vederbörande när de ställs inför den verklighet som är motsatt deras övertygelse. Erfarenheten tyder på att de sällan medger sitt misstag utan i stället omvandlar det trosmässiga i sin uppfattning så att det helt eller åtminstone delvis stämmer med verkligheten. Det finns sålunda vissa sådana drag i beteendet angående katastrofer som inträffat i nutiden.

Ifrågasättanden av förnuft

DET MEST KÄNDA uttalandet om begränsningar hos förnuftet är väl Pascals: »Hjärtat har sina skäl som förnuftet inte känner».⁸ I modernare tid har en filosof sagt något som också kan tolkas som ett avståndstagande, nämligen: »Det som är förnuftigt är alltid oklart».⁹

Med risk att följande yttrande av Fröding kanske kunde uppfattas av somliga som något otillbörligt i detta sammanhang kan det väl ändå anföras som ett tecken på »förnuft» om »förnuft», så att säga: »Det som är sanning i Berlin och Jena är bara dåligt skämt i Heidelberg».¹⁰

Sådana slagordsaktiga yttranden är visserligen tankeväckande, men de kan knappast tjäna som anvisningar för bedömning av risker och därpå grundade beslut som annars skulle kunna ske genom förnuftsmässiga ställningstaganden snarare än motsatsen. Det som avgör ett sådant val torde nog oftare vara de omständigheter som anförts i exemplen ovan på beteenden, alltså bland annat maktförhållanden, ideologier och personligheter.

Andra skenbarheter

FÖR FULLSTÄNDIGHETS SKULL bör det nog tilläggas att det givetvis kan finnas även andra slags avvikelser från det så kallade

sanna förnuftet än vad som ovan har berörts. Det som ändå för-
 enar dem är att de gäller sättet att ta ställning till den verklighet de
 avser. Som illustration skall här två hithörande företeelser anföras,
 nämligen »savage mind» eller »pensée sauvage» samt »bricolage».
 Dessa utländska termer används i det följande i brist på enkla
 och rättvisande svenska översättningar, utgående från upphovs-
 mannens terminologi.¹¹

Begreppet »pensée sauvage» avser ett tänkande om världen som
 är oberoende av och utan nära anknytning till eljest sedvanliga sätt
 att betrakta den verklighet det kan vara fråga om. Följaktligen leder
 detta till föreställningar om verkligheten som till stor del avviker
 från de allmänna fackmässiga och vetenskapliga uppfattningarna.
 Ändå är detta slags tänkande värt uppmärksamhet och hänsynsta-
 gande i och med att det belyser gängse tänkesätt utifrån.

Somliga som ägnar sig åt »pensée sauvage» gör detta av den
 enkla anledningen att de inte känner till mycket av de vanligare
 tänkesätten. Andra tar medvetet och ofta uttalat avstånd från den
 övriga tankevärlden där de annars skulle vantrivas.

»Bricolage» har som begrepp ett visst sammanhang med »pen-
 sée sauvage» genom att detta särskilda tankemässiga förfarande
 kan bestämma vilken verklighetsuppfattning man bildar sig. Vad
 man då utför är ett innebördsmässigt sammanförande av ett antal
 företeelser som man råkar känna till utan att därvid ta hänsyn till
 deras inbördes möjligheter till anpassning av den verklighet det
 gäller. Inte heller bryr man sig om att det kan fattas delar i helheten
 eller att somligt måste uteslutas därför att det inte får plats så att
 säga.

Huvudsaken med detta »bricolage» är att överhuvud taget ska-
 pa någon slags tankemässig konstruktion. Brister och fel tillmäts en
 underordnad betydelse i förhållande till strukturen i stort.

Man kan nu fråga sig vad det är som gör att människor ägnar
 sig åt »pensée sauvage» och »bricolage». Från synpunkten av risk-
 hantering är detta ett spørsmål som sällan brukar beaktas. Alltför
 ofta drar sig vederbörande tillbaka från allmänhetens värld för att
 i lugn och ro kunna syssla med utveckling av det tekniska som kan
 passa i deras konstruerade verklighet.

Ostyriga verkligheter

HANTERING AV DET slags risker det här är fråga om brukar vanligtvis förutsätta att den verklighet det gäller kan i stort sett vara möjlig att behärska med avseende på säkerhet genom observation och kontroll av de tekniska förhållanden som omfattas vid bedömningen av riskernas förekomst och följder. Man bortser då alltså från inverkan och betydelsen av de yttre och inre omständigheter som inte utan vidare låter sig bestämmas på samma sätt som den tekniska verkligheten i sammanhanget.

Insikter om innebörden av sådana förhållanden saknas ingalunda. Tydligt har detta uttryckts enligt ovan av de indiska tekniker som tagit ställning till det vedertagna sättet att hantera risker utgående från sannolikheter genom att hänvisa till traditionell fatalistisk ideologi.

I den västliga världen tycks man i allmänhet vara mindre medveten om den begränsning av värdet av vanlig riskhantering som kan orsakas av brister och fel i föreställningarna om avgörande verkligheter och om möjligheten att behärska dem. De ofta förekommande exemplen inom ekonomin och det samhällliga brukar sålunda sällan bli beaktade i den grad att de tjänar till lärdom för framtida beslut angående risk.

Emellertid finns det vissa mer eller mindre vetenskapligt grundade uppfattningar om de principiella åtskillnaderna mellan å ena sidan vedertagen vanlig riskhantering och å den andra sidan den rådande verkligheten hos de parter som har att besluta om åtgärder i syfte att på något sätt behärska riskerna i fråga. Bland annat är det möjligt att genom betraktelser från statsvetenskaplig utsiktspunkt spåra olika inställningar till verkligheten som kan försvåra tillämpningen av riskhanterings slutsatser.¹² Till dessa omständigheter hör att man ofta bortser från att deras värld är i ständig förändring. Dessutom är man alltför mycket upptagen av att handla och underskattar därmed behovet av tillräckliga kunskaper om verkligheten. Vidare fäster man sig gärna främst vid metoder och tekniker i verksamheten till förfång för uppmärksamhet på de övergripande omständigheterna.

Därtill kommer att man ofta undviker att beakta personlighets-

faktorer av biologisk och evolutionär natur hos betydelsefulla aktörer. Man räknar med dem enbart som enstaka individer i de sociala systemen. De betraktas alltså som fristående utan hänsyn till deras ömsesidiga relationer och de informella nätverken. Därigenom frestas man att övervärdera sådana yttre företeelser som samhällsliga reformer och schematiska påbud.

Tilläggas bör nu att de behandlade omständigheterna med betydelse för verklighetsuppfattning och därmed riskhantering kan leda till endera bättre eller sämre utfall. Ett exempel på det senare har beskrivits i det föregående, nämligen att bidrag till förminskad risk vid tillverkning av tryckkärl i ett fall kunde lämnas av personalen genom att de på egen hand tagit på sig särskilda åtgärder för att undvika förväxling av material.¹³ En slående motsats har förekommit inom kärnkraften där man på sina håll inte har tagit sin uppgift på allvar utan åsidosatt de krav på säkerhet som förelagts av myndigheterna.

Det är givetvis ogörligt att i varje enskilt fall av verklighetsbedömning och påföljande beslut och handling på förhand fastställa i vad mån det finns tillräckligt gynnsamma förutsättningar för det förnuft som man mer eller mindre räknar med. Ytterst rör det sig om samspel mellan personer med oförutsebara beteenden i invecklade sammanhang med inslag av ostyriga verkligheter.

Skilda världar

VILL MAN ANLÄGGA filosofiska synpunkter på olika verklighetsuppfattningar ligger det nära till hands att hänvisa till föreställningar om förekomsten av olika världar.¹⁴ Enligt detta begrepp kan man skilja mellan i första hand den »sanna» eller påtagliga så kallade fysiska världen, för det andra de däruppå grundade beskrivningarna och för det tredje deras tolkningar. Denna indelning kan bidra till insikter och förståelse av verklighetsmässiga skillnader mellan regler för riskhantering och dess omsättning i de verksamheter de skall avse.

Världsbegreppet med dess betydelse för förståelsen av verklighetsuppfattande och utövande av förnuft kan ha sin giltighet både beträffande enstaka fristående individer och sociala grupper liksom

nätverk. Inte minst gäller det senare i församlingar som är grundade på yrkesmässiga samband mellan medlemmarna. Där utvecklas det lätt gemenskaper med mer eller mindre underförstådda regler för beskrivningar av världen i fråga och samtal om det som skall anses vara förnuft i sammanhanget. Detta särskilda språkbruk innebär bland annat att vissa drag hos verkligheten utesluts för att man med en sådan förenkling skall kunna komma fram till beslut utan att behöva beröra alla viktiga och svårförståeliga företeelser man träffar på. Man uppehåller sig alltså i stället desto mer vid allmänna betraktelser som inte kräver djupare insikt och förståelse av ämnet sett i ett vidare perspektiv. När detta beskrivningssätt är som mest utpräglat påminner det hela om »newspeak».¹⁵

Sådant språkligt beteende kan nog ofta vara ett tecken på ett mer eller mindre allmänt avståndstagande från de ifrågavarande verkligheterna. Därigenom uppstår det efterhand gruppbildningar som tar sig vad som ibland kallas »problemformuleringsprivilegier». Till bilden hör också att vederbörande med tiden blir alltmer förlagna i att betrakta sitt beteende som om det vore helt försvarligt ur alla synvinklar. Man drar sig då inte för att hänvisa till »allmänt förnuft» utan att ha en tillräcklig verklighetsuppfattning som grund.

Till slut handlar det nu anförda om etik och moral. Därigenom blir detta dilemma med olika världar svårt att komma till rätta med eftersom det innerst och ytterst rör sig om värderingar. Man kommer alltså inte ifrån Pascals tidigare anförda tes om att hjärtat har sina skäl som förnuftet inte förstår.¹⁶

Avslutande erinringar

DE UTLÄGGNINGAR OM utövandet av förnuft som här har framförts utgår från erfarenheter av det slag som beskrivits i avsnittet om brister med svåra följder samt redogörelser för vissa filosofiska, psykologiska och sociologiska föreställningar och teorier på området i fråga. Att från denna bakgrund försöka dra allmängiltiga och fullständigt omfattande slutsatser om verkligt och skenbart förnuft vore givetvis förmätet. Det borde väl ändå vara tillåtet att framhålla somligt som kunde kallas lärdomar för alla som har att göra bedömningar och uttala sig om förhållanden rörande förnuft.

Som framgått redan av berättelserna ovan om allvarliga händelser skulle dessa ha kunnat hanteras bättre om det hade funnits en mer ingående och omfattande förståelse av förnuftets roll i de skilda sammanhang som det gällt. Därmed är inte sagt att alla de personer som varit inblandade skulle ha haft ovanligt dåliga intellektuella förutsättningar för sina uppgifter med hänsyn till de filosofiska, psykologiska och sociologiska betingelserna som varit rådande. Snarare måste man tyvärr inse att förnuftsmässiga bristfälligheter är något ofrånkomligt i människors tänkande och beteende vilket enligt Kierkegaard är något man inte kan råda bot för med logikens system.¹⁷

Det återstår då att tillgripa den princip som avslutar genomgången av de anförda händelserna, nämligen att avstå från idéer och handlingar med allvarliga följder som visserligen är tänkbara men inte är möjliga att förutse med godtagbar visshet och säkerhet.¹⁸

→

Gustaf Östberg är professor emeritus i konstruktionsmaterial vid Lunds Universitet.

Noter

1 Värdefulla bidrag till innehållet har tacksamt mottagits från Berndt Brehmer, tidigare professor i psykologi vid Uppsala universitet och före detta prorektor för Försvarshögskolan, Patrik Lundell, docent i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet, Lennart Lundquist, professor emeritus i statsvetenskap vid Lunds universitet, samt Bo Rydner, konsult i management och företagsutveckling, Stockholm.

2 Östberg (2006–2007).

3 Kahneman (2012).

4 Halldén (2003: 67–76).

5 Kierkegaard (1962).

6 Popper (1972).

7 Festinger (2008).

8 Pascal (1971: 141).

9 Stengers (1995).

10 Fröding (1921: 65).

11 Levi-Strauss (1984).

12 Lundquist (1993).

13 Östberg (1993: 188–189).

- 14 Popper (1972).
- 15 Orwell (1959).
- 16 Pascal (1971: 141).
- 17 Kierkegaard (1962)
- 18 Popper (1972).

Referenser

- Festinger, Leon, Rieken, Henry W., Schachter, Stanley (2008) *When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study of a Modern Group That Predicted the Destruction of the World*, London: Printer & Martin.
- Fröding, Gustaf (1921) *Samlade skrifter, andra delen: Guitarr och dragharmonika*, Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Halldén, Sören (2005) *Hur går det till inom vetenskapen?*, Stockholm: Thales.
- Kahneman, Daniel (2012) *Thinking, Fast and Slow*, Penguin Books.
- Kierkegaard, Søren (1962) »Afluttende, uvidensabelig Efterskrift», Köpenhamn: N. Thulstrup.
- Levi-Strauss, Claude (1984) *Det vilda tänkandet*, Lund: Arkiv förlag.
- Lundquist, Lennart (1993) *Det vetenskapliga studiet av politik*, Lund: Studentlitteratur.
- Orwell, George (1959) *Nittonhundraåttiofyra*, Stockholm: Bonnier.
- Pascal, Blaise (1971) *Tankar* (översättning och inledning av Sven Stolpe), Stockholm: Forum.
- Popper, Karl R. (1972) *Objective Knowledge, An Evolutionary Approach*, Oxford: Oxford University Press.
- Stengers, Isabelle (1995) »Do We Know How to Read Messages in the Sand?», *Diogenes* nr 168, 43:1, 179–196.
- Ziman, John (2003) »In whom can we trust?», *European Review*, 11: 1, 67–76.
- Östberg, Gustaf (1993) *Att veta vad man gör: Studier i riskhantering*, Stockholm: Carlsons.
- Östberg, Gustaf (2006–2007) *Om vanlig tillfällig dumhet*, Scripta Minora, Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, 2006–2007: 1.